

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

Розглядаються питання типологізації факторів партійних систем, які забезпечують розвиток демократичної партійної системи. Особлива увага акцентується на етапах розвитку партійної системи України і факторах переходу від олігархічної до демократичної партійної системи.

Ключові слова: партійна система, атомізована партійна система, олігархічна партійна система, авторитарна партійна система, ліберально-демократична партійна система.

Rutar S.

FACTORS IN THE FORMATION OF DEMOCRATIC PARTY SYSTEM IN UKRAINE

In the article are considered the questions of typology party systems factors that ensure the development of a democratic party system. Special emphasis is placed on the stages of development of the party system in Ukraine and factors of transition from oligarchic to a democratic party system.

Keywords: party system, atomized party system, oligarchic party system, authoritarian party system, liberal democratic party system.

У політологічній національній літературі відсутній системний аналіз формування партійних систем у межах посткомуністичного транзиту [1; 2; 5]. Особливо це стосується визначення критеріїв типології партійних систем і з'ясування факторів, які забезпечують їх демократичний розвиток. Крім того, при аналізі партій партійних систем не враховуються типові риси суспільної моделі загалом і політичного режиму зокрема. Спроба екстраполювати істотні риси партійних систем у країнах розвинутої політичної демократії на українську дійсність обмежує методологічний інструментарій патологічних досліджень.

Мета дослідження полягає в тому, щоб сформулювати сучасні критерії типологізації партійних систем і на цій основі охарактеризувати партійний розвиток в Україні в умовах постолігархічного транзиту.

Партійну систему можна визначити як сукупність партій, що взаємодіють у відповідному політичному інституційному просторі. Партійна система включає: порядок формування партіями політичної влади на державному, регіональному і місцевому рівнях; ідеологічні цінності, організаційну структуру і механізм фінан-

сування партій; інституційні рамки партійної конкуренції; взаємодію партій із інститутами громадянського суспільства та електорату.

При типології партійних систем у транзитних суспільствах необхідно враховувати такі критерії, як тип інституційної політичної системи, політико-владний статус партії, саму інституційну модель партії, яка ґрунтується на ідеології організаційної структури і механізму її фінансування. Відповідно до цих критеріїв партійні системи можна класифікувати як атомізовані, авторитарні, олігархічні й ліберально-демократичні.

Дефініцію атомізованої партійної системи сформулював Дж. Сартрі, яка, на його думку, характеризується наявністю багатьох маловпливових, мало чисельних партій та багатьох позасистемних політичних сил. Своєю чергою, ця система, на думку вченого, поділяється на крайнього плюралізму й авторитарної псевдodemократії. Безумовно, що у транзитних країнах, особливо у посткомуністичних, були знищені повністю тоталітаризмом всі ознаки багатопартійності і тому сподіватися на появу демократичних партій в умовах посткомуністичного транзиту виглядало б дещо наївно. Тому на пострадянському просторі з'явилися партії крайнього плюралізму (наприклад, комуністи і націонал-демократи) або точніше можна сказати – партії політичної фрагментарності. Вони характеризувались ідеологічною та організаційною аморфністю, відсутністю спеціалізації функцій і високим ступенем вождизму. Як відомі представники номенклатури, так і антикомуністичної опозиції, намагались утворити власну партію і використовувати особистий імідж як імідж партії. Зрозуміло, що такі партії не могли максимально мобілізувати своїх виборців і досягти такого представництва у парламенті, щоб впливати на процес ухвалення політичних рішень. Здебільшого це вдавалося комуністичним партіям, які мали розгалужену мережу зв'язків між впливовими лобістськими групами і вдало спекулювали на патерналістських стереотипах електорату.

Авторитарна партійна система передбачає:

- монополію однієї партії у політико-владних інститутах;
- найвищу політичну посаду лідера партії в авторитарній моделі державного правління, яка дозволяє йому здійснювати контроль як над державою, так і партією;
- дублювання державної виконавчої вертикалі на партійному рівні;
- одночасне поєднання адміністративних і партійних посад;
- підпорядкованість керівників місцевих організацій партійному лідеру;
- тіньове фінансування партій із використанням також бюджетних коштів;
- слабку політичну опозицію або її відсутність.

До авторитарних партійних систем можна віднести на сьогоднішньому етапі партійні системи Туркменістану, Таджикистану і Росії, де пропрезидентським партіям (Націонал-демократичній і Єдиній Росії) належить вся повнота державної влади.

Олігархічна партійна система, хоч і має ряд аналогічних рис, але за рядом істотних параметрів відрізняється від авторитарної. По-перше, вона функціонує у гібридних інституційних системах (авторитарно-олігархічних). По-друге, в ній переважає не монополія однієї партії, а тимчасова коаліція навколо основного провладного центру або декількох (йдеться про інститут глави держави й уряду). По-третє, об'єднує партії, які характеризуються ідеологічною еклектичністю, розмитістю спеціалізації партійних функцій і пріоритетом тіньового фінансового капіталу над політичним. При олігархічній партійній системі опозиційні партії, хоч і мають обмежені ресурси для здійснення контролю над діяльністю провладних партій, можуть успішно конкурувати на всіх рівнях виборчого процесу.

Демократична партійна система передбачає формування уряду однією партією або коаліцією партій. Найбільш оптимальною коаліцією партій у транзитних суспільствах (це стосується і високорозвинутих країн) є двопартійна коаліція. При цьому слід зауважити, що двопартійна коаліція може складатися з двох рівносильних партій або де одна партія є домінантною (як у Польщі, де Громадянська платформа утворила коаліцію зі слабкою за кількістю мандатів Демократичною селянською партією). Демократична партійна система об'єднує партії, які мають чіткі спеціалізовані партійні функції, внутріпартійну демократію, прозорі механізми фінансування і чітку ідеологічну позицію, яку нескладно ідентифікувати на електоральному й експертному рівнях. Такі системи утворилися в країнах консолідованої і напівконсолідованої політичної демократії.

На підставі узагальнення досвіду трансформації посткомуністичних країн [3; 4] до факторів, які забезпечують формування демократичної партійної системи, можна віднести:

1. перемогу антикомуністичної опозиції під час перших президентських і парламентських виборів;
2. високий рівень політичної конкуренції на всіх етапах трансформаційного періоду, обумовленої постійною зміною політичних еліт (як це мало місце у Польщі, Угорщині);
3. проведення радикальної економічної реформи на початку трансформаційного періоду, яка створює основу для вибору демократичної моделі політичного управління і обмеження ренторієнтованої та корупційної мотивації для політичних еліт;
4. створення конституційної демократичної моделі державного правління у вигляді парламентської республіки, в межах якої буде забезпечений оптимальний механізм розподілу повноважень між главою держави для виконання ним арбітражних функцій, уряду – управлінських, а опозиції – контрольних;
5. узаконення пропорційної виборчої системи з відкритими регіональними списками, яка посилить політичну конкуренцію і унеможливить політичну корупцію та непотизм у внутріпартійному житті;
6. запровадження прозорого механізму державного та громадського моніторингу за фінансовою діяльністю партій та суб'єктів виборчого процесу як необхідної умови деолігархізації політичної влади на етапі її формування;
7. створення публічного і конкурентного інформаційного простору у вигляді громадського телебачення і радіомовлення, в межах якого виборці отримають можливість реально оцінити стратегії політичних партій;
8. узаконення автономії університетів, що послужить рекрутуванню освічених критично мислячих кадрів для партійної діяльності.

Таким чином демократична партійна система може сформуватися лише за умови радикальної трансформації політичної, правової, економічної, інституційної систем та громадянського суспільства. Окремі інституційні зміни в одній із названих інституційних систем не призведуть до вирішення цієї проблеми.

Щоб зрозуміти особливості формування партійної системи України у післяреволюційний період, необхідно критично проаналізувати попередні етапи партійного розвитку. Враховуючи критерії типологізації партійних систем, можна виділити такі етапи партійного розвитку України: атомізованої партійної системи (період 1989-1998 рр.); олігархічної партійної системи (1998-2010 рр.); авторитарної партійної системи (2010-2014 рр.); переходу до демократичної системи.

Атомізована партійна система, яка почала формуватися на початку трансформаційного періоду України, об'єднувала партії різних ідеологічних напрямків, із слабкою організаційною демократичною структурою. Тут можна виділити такі ідеологічні напрямки як націонал-демократичний, загальнодемократичний, право радикальний і комуністичний. В організаційному плані партійна система об'єднувала перш за все не партії в класичному розумінні, а громадські рухи і політичні клуби.

На початку трансформаційного періоду не були створені відповідні передумови для формування справжніх демократичних партій. До гальмівних факторів цього процесу слід віднести: відсутність демократичного досвіду партійного будівництва; слабкість антикомуністичної опозиції, яка на парламентських виборах в 1990-1994 рр. зуміла отримати менше третини голосів виборців і прогнала президентські вибори в 1991 р.; часткові та половинчасті економічні реформи, що дозволили колишній номенклатурі сконцентрувати в своїх руках фінансові ресурси і контролювати виборчий процес протягом довготривалого періоду; охлократичний політичний режим, який поєднував принцип радянської представницької системи з бюрократичною системою виконавчої влади, частково видозмінений у інститутах президентської влади та уряду, сприяв закріпленню монополії номенклатурно-бюрократичної еліти. Цей етап в силу того, що існувало дуже багато партій демократичного спрямування, можна назвати етапом (точніше підетапом) атомізованої системи крайнього плюралізму або широкої фрагментарності.

В таких умовах перевагу отримала «партія влади», що через функціонування нерозвинутої політичної управлінської системи, так і через – мажоритарної системи абсолютної більшості, забезпечувала пріоритет не політичних суб'єктів висування, а адміністративно-господарських. В тих умовах директор великого державного підприємства чи колгоспу мав відчутну перевагу над представником навіть сильної на той час партії.

Атомізована система крайнього плюралізму поступово трансформувалась в атомізовану систему авторитарного спрямування. Поступове формування авторитаризму президентської влади звужувало перспективи партійного демократичного розвитку. Партії не мали вагомого впливу на формування уряду та місцевих адміністрацій, оскільки ця компетенція належала главі держави. В такій ситуації лідери партій ставали залежними від глави держави і фінансово-олігархічних груп. Успіхи на парламентських чи місцевих виборах не давали партії право формувати виконавчу владу, а лише вигідно торгуватися з главою держави про кадрові призначення. І тому не дивно, що півки майора Мельниченка зафіксували в кабінеті Л. Кучми яскравих «лідерів – опозиціонерів», які вели розмову далеко не про державні та суспільні справи. З фінансово-олігархічними групами лідери партії вимушені були контактувати з метою «випрошування» коштів на вибори.

Таким чином партії почали набувати олігархічних рис, суть яких полягала в забезпеченні з боку партійної верхівки фінансування партії і кадровому просуванні членів партії. В такій ситуації, на відміну від попередньої ситуації, в партіях формувался попит на професійних демагогів, людей із психологією «тушок», які вмійють своєчасно відчути особливість моменту і перебігти в табір переможців. Бачимо, що психологія «тушок» стала нормою партійного життя ще задовго до приходу помаранчевих і синьо-білих.

Номенклатурно-бюрократична еліта в кінці 90-их рр., сконцентрувавши у своїх руках власність і владу, поступово трансформувалась у політичний клас – політичну та економічну олігархію. Власність була сконцентрована завдяки частковим економічним реформам (фінансовій стабілізації та лібералізації), а також великій

приватизації, в межах якої наближені до президентської влади промислово-фінансові групи отримали майже безкоштовно активи державних муніципальних підприємств.

М'яка авторитарна президентська влада дозволяла оптимально виконувати функції основного арбітра між різними номенклатурними угрупованнями з точки зору розподілу державної власності. На вищеназваній основі сформувалася олігархія як клас і олігархічна партійна система. Крім того, цей процес був підсилений рядом інституційних змін щодо партійного розвитку, зокрема закріплення змішаної виборчої системи та статусу партій.

Другий етап розвитку партійної системи ознаменувався двома сприятливими подіями: політичним механізмом формування уряду, закріпленим у конституційних змінах 2004 року, а також регламентом ВРУ, в якому були виписані процедурні правила формування коаліції, парламентських фракцій і уряду; запровадженням пропорційної системи (жорсткої) на всіх рівнях (за винятком сільських, селищних рад та голів місцевого самоврядування) формування політичної влади. Завдяки тим змінам уряд як вищий орган виконавчої влади і політичного управління став формуватися на партійній коаліційній основі. Найбільш оптимальним форматом формування уряду з точки зору його політичної структуризації стала коаліція з трьох партій (ПР, КПУ, СПУ). Але цей факт не можна вважати закономірністю, оскільки вже на наступних дострокових виборах уряд був сформований на базі двох блоків – БЮТ і «Наша Україна» - «Самооборона», а опозицію представляли дві партії – ПР і КПУ. Інституційні протиріччя, які виявилися у недостатній збалансованості владних повноважень між інститутом глави держави і урядом, та персональний конфлікт між В. Ющенком і Ю. Тимошенко призвели до розвалу цієї коаліції. Хоч на даному етапі були створені деякі сприятливі інституційні умови для демократичного розвитку партійної системи, однак ця система і надалі залишалась олігархічною за своєю природою.

Третій етап можна вважати зародженням авторитарної партійної системи, де, з одного боку, одна партія – ПР – контролює як державну, так і регіональну і місцеву владу, а з іншого, – вся партія контролюється партійною верхівкою, яка одночасно здійснює політичне управління державою. Тобто владна ієрархія автоматично екстраполюється на партійну. Якщо в класичній олігархічній партійній системі постійно відбуваються конфлікти між різними олігархічними угрупованнями і центр на чолі з лідером (в залежності від його харизми) не забезпечує належного контролю над ситуацією, то в класичній авторитарній системі аналогічний центр повністю контролює ситуацію. Авторитарна партійна система не виключає повністю олігархічних рис, вона, лише впорядковуючи відносини ієрархії як між партіями, так і всередині партії, усуває так звану «олігархічну» анархію.

Після Революції гідності олігархічна система у вигляді напівконсолідованого авторитаризму часів президентства В. Януковича була ліквідована. Однак на сьогодні вона поки що існує у вигляді політичного гібридного режиму. В такому контексті партійна система в основному зберігає олігархічні риси. Це можна пояснити тим, що «правила гри» виборчого процесу вдалося зберегти олігархічній партійній еліті в силу таких обставин: Майдан не був інституціолізований під час революції у потужний громадський рух, який згодом мав трансформуватись у політичну партію; не була узаконена пропорційна виборча система із регіональними відкритими списками, а також прозорі конкурентні правила виборчого процесу, які б забезпечили рівний і конкурентний доступ до політичної влади новим політичним силам; законодавство про люстрацію та антикорупційне законодавство було ухвалено із значним

запізненням напередодні парламентських виборів, що не дозволяє заблокувати вихід на політичну арену представникам збанкрутілої політичної еліти.

Що стосується причин несформованої потужної політичної сили учасників революції, то тут можна виділити декілька. По-перше, основні опозиційні парламентські сили цей процес свідомо гальмували під час революції, намагаючись підпорядкувати собі певні фрагменти революційних сил. По-друге, Майдан об'єднав представників різних ідеологічних течій, починаючи від ліберально-демократичних до націоналістичних, проти єдиного ворога. По-третє, кращі представники Майдану взяли участь у АТО й ослабили тиск на владу з метою ухвалення нових революційних законів. По-четверте, частина майданівців, усвідомивши, що в межах чинних виборчих правил гри неможливо самостійно здобути перемогу, «розчинилися» в списках різних політичних сил. По-п'яте, старі політичні еліти, частково інтегрувавши у свої структури нових політиків – носіїв справжніх демократичних цінностей, будуть і надалі намагатися контролювати цей процес. По-шосте, проведення радикальних політико-правових, адміністративних та економічних реформ, які є безальтернативними щодо національного виживання і розвитку, буде створювати сприятливий інституційний ґрунт для формування демократичної партійної системи.

Для того, щоб прискорити процес формування демократичної партійної системи, як основного фактора сучасного демократичного політичного управління, необхідно: запровадити державне фінансування партій у залежності від кількості отриманих мандатів (в розрахунку одна гривня за один голос); заборонити анонімні пожертви; заборонити фінансування партій юридичними особами; встановити розмір річного внеску фізичної особи (не повинен перевищувати зарплату найвищих посадових осіб); виробити чіткий механізм майнової люстрації суб'єктів виборчого процесу, використовуючи норми антикорупційного та люстраційного законодавства; запровадити публічну фінансову звітність партій та суб'єктів виборчого процесу; забезпечити фінансування передвиборчих кампаній лише зі спеціально створених рахунків та виключно у безготівковій формі; передбачити за фінансові порушення такі жорсткі санкції, як: припинення діяльності партії, зняття партії, партійного блоку, окремого кандидата від партії з виборчих перегонів, позбавлення права займати політичні посади протягом певного терміну (скажімо, 5 років).

Підставами для юридичної відповідальності повинні стати такі правопорушення, як: несвоєчасна подача партійного звіту і розміщення його на відповідному сайті; несвоєчасна подача декларацій про доходи, майно і видатки учасників виборчого процесу і розміщення їх на відповідних сайтах; приховування або фальсифікація фінансової інформації; перевищення витрат виборчого фонду; порушення законодавства щодо сплати членських внесків та пожертв.

Важливим кроком на шляху формування партійної демократичної системи має стати узаконення пропорційної партійної системи з відкритими регіональними списками. Завдяки узаконенню даної системи виборець отримає право справжнього вільного вибору, тобто він зможе обирати як партійний список, так і «свого» кандидата у списках. Ця система розвиватиме як міжпартійну, так і внутріпартійну демократію, оскільки змушуватиме партійне керівництво виставляти кращих політиків по регіональних округах.

Також важливо заборонити політичну рекламу на телебаченні і у сфері радіомовлення, оскільки це забезпечить рівний доступ до влади справжнім політикам, які не є достатньо можливими, і викоринить корупційну практику попередніх змагань, де перемагав той кандидат, який зумів себе розкрутити «по повному». Справжні полі-

тичні якості кандидатів можна буде виявити під час політичних дебатів у форматі, передбаченому нормами та стандартами суспільного телебачення та радіомовлення.

Безумовно, названі зміни не спроможні вирішити всі інституційні питання, пов'язані з формуванням демократичної партійної системи. Стратегічним пріоритетом у цьому плані повинна стати конституційна модель політичної влади. Вона має ґрунтуватися в першу чергу на збалансованому механізмі розподілу повноважень між інститутом глави держави, який виконує представницькі та арбітражні функції, урядом – вищим органом державного управління, опозицією – здійснення ефективного парламентського контролю. Відповідно до функцій кожен інститут повинен наділятися оптимальним набором повноважень для реалізації цих функцій і водночас чіткими межами відповідальності. Наприклад, глава держави має бути наділений більш широким набором повноважень відносно розпуску парламенту, ніж те, що передбачено чинною конституцією, і має нести конкретну відповідальність як у межах спрощеної процедури імпічменту, так і загальнонародного референдуму. Уряд повинен наділятися правом ставити питання про довіру в разі відхилення парламентом урядових законопроектів, що, своєю чергою, може призвести до відставки уряду і розпуску парламенту. Опозиція повинна мати представництво в усіх парламентських контрольних органах, а також представництво в органах, які забезпечують формування кадрів правової та правоохоронної системи. Таким чином нова конституційна модель у вигляді парламентської республіки з двопалатним парламентом, із ефективним механізмом стримувань і противаг є необхідною з точки зору формування демократичної партійної системи.

Висновки. При типології партійних систем були використані критерії, які є визначальними з точки зору типологізації партійних режимів. Під кутом зору цих критеріїв в статті розглядалися етапи партійного розвитку та типи партійних систем. Партійна система України розвивалася від атомізованої до авторитарної партійної системи. Це пояснюється тим, що в Україні не відбулася радикальна зміна політичних еліт і, як наслідок, не були збудовані інститути вільного ринку, розвиненої політичної демократії та верховенства права і сучасної публічної адміністрації. Після перемоги Революції гідності настали сприятливі передумови для переходу від олігархічної до демократичної моделі партійної системи. Для цього необхідні швидкі й радикальні реформи на шляху трансформації всієї інституційної системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кочубей Л. Виборчі системи як передумова формування політичної еліти // Політ. менедж. – 2007. – Спецвипуск. – С. 197-205.
  2. Лещенко В. Особливості становлення української багатопартійності в умовах суспільної трансформації // Стратегічні пріоритети, 2009. – №1 (10). – С. 22-28.
  3. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа: порівняльний аналіз посткомуністичних країн // Пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. – Київ: Ніка-Центр, 2007. – 424 с.
  4. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=58&c=1236>.
- Шведа Ю. Теорія політичних партій і партійних систем: Навч. посібник. - Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.